

УДК 94(37).07 "00"

Б 4

Олександр БАНДРОВСЬКИЙ

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У I СТ. Н.Е. ЗА ТВОРАМИ ТАЦИТА

У статті проводиться аналіз джерельної бази, який дозволяє визначити, що в античних джерелах I ст. н.е., зокрема в творах Тацита, міститься характеристика комплексу політичних дій, яка на підставі системного підходу може дозволити визначити основні принципи, пріоритетні напрями зовнішньої політики перших імператорів та способи їх реалізації.

Ключові слова: Римська імперія, зовнішня політика, античні джерела, Тацит.

Проблеми зовнішньої політики Римської імперії тривалий час в античній історіографії розглядалися виключно або у географічному плані (з прив'язкою до конкретної провінції або території), або у зв'язку з особою конкретного імператора. Нагромадження фактологічного матеріалу виглядало хаотично і залежало від вибору основних типів джерел (письмових, епіграфічних та археологічних). Певний злам пов'язаний з ім'ям видатного римського історика Корнелія Тацита.

В сучасному антикознавстві є навіть "надвиробництво" літератури про Тацита [5; 6; 21; 22]. Вичерпний огляд наукової літератури, присвяченої римському історичу, можна знайти в докторській дисертації Г.С.Кнабе [10, 4 – 8]. На думку Г. С. Кнабе, Тацит, поряд з Аристотелем і Лукрецієм, – один з найбільших представників античної діалектики [11; 12; 13]. Нові дослідження Костянтина Вержбицького, присвячені правлінню Тіберія, є

продовженням сталої лінії російського антикознавства на пошуки компромісного варіанту у визначенні позицій, які б примирили ці сторони [4]. Слід констатувати, що власне в межах нової української історичної школи з'являються дослідження, які дозволяють говорити про певну солідарність з цією концепцією [2].

В останній час з'явилася низка публікацій, які підтверджують необхідність зміни у підході до висвітлення проблем зовнішньої політики Риму у добу пізньої Республіки та ранньої Імперії на ґрунті нових методологічних підходів з урахуванням нагромадження нових історичних матеріалів. У молодій українській античної історіографії в цьому плані є певний доробок [1; 17]. Слід підтвердити, що в цьому плані традиція зберігається з доби М. Драгоманова [16; 18]. Разом з тим, базові принципи, на основі яких історик досліджував зовнішню політику Імперії, чітко не окреслені.

Метою даної статті є аналіз підходу Тацита до висвітлення проблем зовнішньої політики Риму.

На сьогоднішній день висвітлення зовнішньої політики римської імперії в I ст. н.е. залежить від переоцінки значення джерельної бази і визначення певних методологічних аспектів роботи з нею. Власне, наше дослідження покликано зняти ряд дискусійних моментів в оцінці основних джерел з цієї проблематики. Для висвітлення зовнішньої політики Риму у I ст. завжди були важливими твори Веллея Патеркула, Луція Аннея Флора, Страбона, Гая Светонія Транквілла, Гая Плінія Секунда Старшого, Йосифа Флавія, Плутарха та Діона Кассія Кокцеяна. Проте, особливе місце займають твори саме Публія Корнелія Тацита.

Коли розглянути проблему співвідношення Тацита та інших сучасних йому авторів, то тут ситуація досить складна. Творами Светонія Транквілла Тацит не користувався, хоча частково працював з аналогічною джерельною базою. Щодо Светоній, то можна з великою часткою ймовірності стверджувати, що біограф Юліїв-Клавдіїв і Флавіїв був знайомий не тільки з "Історією", але і з першою гексадою "Анналів" [28, 781]. Тож природно припустити, що збіг оцінок принципату Тіберія в "Анналах" і "Життєписах..." зумовлено, до деякої міри, впливом Тацита на Светонія.

Дуже близькими до Тацита, особливо за твердженнями перших двох книг "Історії", були біографії Гальби та Отона, які Плутарх написав грецькою. Тут також могло бути спільне джерело, яке залишилося невідомим. У свою чергу всі три твори вплинули на Діона Кассія Кокцеяна, який працював з тими самими джерелами, але на початку III ст. н.е. Питання про Діона Кассія більш складне. У своїй монографії Г. С. Кнабе відзначив, що в античну добу праці Тацита порівняно швидко втратили популярність [12, 23]. Автори III – VI ст. н.е. цитували його неохоче і відгукувались про нього, як правило, з осудом. З пізніх істориків лише Амміан Марцелін виявляє глибоке розуміння творчості Тацита, хоча і не дає на нього прямих посилань. Проте детальний аналіз "Анналів" та співставлення їх із Светонієм та Діоном Кассієм призвів вчених до висновку про аналогічність та обґрунтованість джерел Тацита.

В історії культури мало було постатей, що викликали такі суперечливі оцінки, як Тацит. Одні бачили у ньому ідеолога монархії, що вчив правителів керуватися лише державною необхідністю і не рахуватися з мораллю чи інтересами окремих людей. Інші знаходили у творах Тацита ненависть до тиранії [12, 4].

Такі ж суперечливі оцінки викликала творчість Тацита серед істориків. Одні висловлюються вкрай критично щодо його творчості, інші – стають на захист історика [9, 136].

Загальний зміст докорів, спрямованих Тациту, зводиться до того, що він використовував свої джерела, не звіряючи їх із документами; відбираючи матеріал, історик трактував усі здобуті в такий спосіб факти в невідповідний для імператорів бік; Тацит сприйняв і відбив у своїх творах не стільки саму історичну реальність, скільки власне вкрай суб'єктивне враження від неї; Тацит прагнув створити ефектний літературний образ і, заради цього, розставляв акценти так, щоб перебільшити, чи навпаки, зменшити справжнє значення фактів, що наводяться [4, 23 – 24].

Критика творів Тацита сприяла росту інтересу до творчості римського історика в наукових колах Європи. І тут ми повинні констатувати особливу позицію представника української античної історіографії М. П. Драгоманова, яка полягала у тому, щоб не судити минуле ні з погляду іншої моралі, ні, тим більше, у категоріях

наступних епох: його мета – “зображення і пояснення типових явищ життя і гуманний суд над ними” [7, 108].

Свого часу ще Г.Буассє та В.Модестовим було розроблено основні положення так званої теорії “*moderatio*”, у межах якої розкривалась складність і неоднозначність ставлення римського історика до імперії Цезарів, під владою якої йому доводилося жити. Позиція В.Модестова дала підстави В.Кузіщину та Е.Фролову назвати його “гарячим захисником римського історика від новітніх критиків” [9, 136]. Однак теорія “*moderatio*” не справила належного впливу на вивчення творчості Тацита за життя її авторів. Проте у 30-50-ті роки ХХ століття багато висновків, уперше сформульованих цими дослідниками, були повторно введені в науковий обіг Р. Саймом [29] та іншими вченими.

Вивчення витоків суто римської традиції в античній історичній науці дозволяє стверджувати про відносно незначний фундамент для цієї проблеми, закладений попередниками – останніми істориками республіканської доби. Саллюстій Крісп, Аппіан та Тіт Лівій створили лише замальовки зовнішньополітичних подій. Тільки перший з них у своїй праці виділив два аспекти існування держави: один – зовнішній військово-політичний, другий – внутрішньополітичний [15, 207]. Власне Саллюстій першим зрозумів, що відсутність зовнішніх ворогів привела до розладу державних інтересів і появи партій. Саме він вплинув на Корнелія Тацита, який назвав Саллюстія “найбільш зрілим автором римської історії” [Tacitus, Ann., III, 30]. Аппіан залишився істориком виключно громадянських війн, а Лівія взагалі не цікавлять інші народи та місце Риму у всесвітньо історичних процесах [15, 222].

Одним із головних джерел по вивченню зовнішньої політики Римської імперії в I ст. н.е. є праці Публія Корнелія Тацита (бл. 57/58 – бл. 120 рр.). З вивчення біографії та наукового доробку Тацита написано чимало монографій, статей, захищено низку докторських та кандидатських дисертацій. Проте у вивченні зовнішньої політики його праці використовувалися тільки як посилання. Причину можна знайти в підґрунті двох основних підходів до спадщини автора. Перший – це нищівна, і іноді навіть руйнівна критика його значення як історика. Особливо в цьому відношенні вагома позиція Робіна

Д. Колінгвуда, який взагалі ставить під сумнів свідчення Тацита як історика [14, 94]. Другий – спроба відділити об'єктивний внесок від обставин та слабких риторичних місць. Для того, щоб розпочати оцінку внеску історика саме в цьому аспекті, зробимо ряд порівнянь. Особливо вагомим є співставлення Веллея Патеркула з Корнелієм Тацитом. Саме на цьому протиставленні розійшлися дві лінії історіографії. Прихильники історичних положень Тацита (Р. Сайм) звинувачували Патеркула в сервілізмі і рабській схильності до лестощів, відмовляли Веллею в хоч скільки-небудь широкому розумінні історичних подій, і бачили у його описі принципату вкрай упереджену, до того ж ще й нецікаву, апологію [27, 393]. Їхні опоненти намагаються захистити історика хоча б від частини докорів у лестощах Августа і Тіберію, і показати, що “Римська історія” Веллея Патеркула є певним етапом у розвитку римської історіографії з притаманними їй перевагами та недоліками. Веллей Патеркул, який був сучасником подій і навіть до певної міри учасником офіційної пропаганди “відновленої республіки”, намагався підтвердити необхідність особливої *auctoritas* принцепса Августа та Тіберія [19, 35 – 41].

Критичне ставлення до творів Тацита як до історичного джерела зберігає сильні позиції в працях сучасних західних дослідників [23, 41; 25, 45 – 87]. Опора переважно на літературну традицію і мала увага до документів – загальна риса творчого методу античних істориків, і Тацит, у порівнянні зі своїми колегами, якщо і виділяється, то в краший бік. Він мав у своєму розпорядженні велику кількість достовірної інформації про події описуваної доби, у його руках були різноманітні джерела, у тому числі і документального характеру, які він порівнював і співставляв [8, 3 – 5].

Ми маємо два великих твори “Історія” і “Аннали”, які містять подібні до античної традиції вимоги – красномовність викладу та правдивість. Проте Тацит помічає зміну обставин. Розвиток політичної ситуації вплинув на обидві вимоги. Зовнішня політика позбулася рис публічності. Тепер справи вирішення зовнішньополітичних проблем перейшли з сенату в кола особистого оточення принцепса, в якому історик констатує риси непрофесійності,

прагнення здобути особисту прихильність або реалізувати свою ворожість до імператора [Tacitus, Hist., I, 1].

Ще у 70-ті роки XIX століття Т. Моммзен дав римському історику надзвичайно різку оцінку, вказавши на різні маніпуляції, які той проробляв з матеріалом, іноді свідомо спотворюючи щирі картину заради літературного чи психологічного ефекту [24]. І сьогодні у історіографії представлена точка зору, що Тацит не виявляв належної об'єктивності. Однак слід відзначити, що всі зауваження торкаються лише оцінки внутрішньої політики.

Зацікавлення Тацита проблемами зовнішньої політики зрозуміла з огляду на те, що його тестем був видатний полководець Гней Юлій Агрікола (13.06.40 – 23.08.93). Саме цей воєначальник за часи свого намісництва в Британії (77 – 85 рр.) за допомогою чотирьох легіонів зумів розповсюдити римську владу до гірських районів Шотландії. Тацит мав у своєму розпорядженні занадто незначний матеріал для того, щоб зобразити Агріколу жертвою імператорського утиску. У “Житті та смерті Юлія Агріколи” (біографії полководця, виданій у 98 році) говориться, що імператор, який прагнув за допомогою фіктивних тріумфів створити імідж “переможця германців”, заздрих реальним успіхам Агріколи в Британії і не доручав йому нових провінцій. У цьому твердженні є частина суб'єктивної упередженості. Закид до фіктивності перемог Доміціана зараз відкидається дослідженнями археологів. До того ж, завоювання Британії йшло не зовсім легко і невдовзі територію провінції довелося навіть скорочувати. Після смерті Агріколи Тацит повертається до Риму і після вбивства Доміціана (18 вересня 96 р.) стає консулом на 97 рік, причому його колегою по консулату був імператор Нерва. О.Бокщанін вказує, що саме Нерва зробив Тацита консулом [3, 98].

Опис військових дій є традиційною для римської історіографії темою. А от увага до переможеного народу притаманна лише Тациту. Історик розуміє, що військові успіхи значною мірою забезпечені внутрішнім розбратом кельтських племен, що населяли Британію. Підкреслює він і той факт, що племена краще приборкувати, спираючись на місцеву аристократію. Заходи Агріколи з романізації британської знаті історик вважає “рятівними”. Не применшує автор і тих насильств, утисків та поборів, які

принесло британцям римське завоювання. Тацит вважає ці явища нормальними і висловлює обурення тільки крайніми ексцесами [Tacitus, Agric., 12, 14, 19, 21].

У великих історичних творах історика спостерігається системність, яка виявляється в наявності трьох складових у описі як внутрішньої, так і зовнішньої політики – імператор, армія та сенат. Він намагається бути не простим оповідачем, але усвідомлювати сенс подій (*ratio*) та їх причини (*causae*) [Tacitus, Hist., I, 4]. Як справедливо вказував російський дослідник І.М.Тронський, він намагався “осмислити Римську імперію в її виникненні та розвитку і зробити з цього політичні висновки для прийдешніх часів” [20, 26].

Згідно з концепцією Тацита, імператорське монархічне правління виникло через прагнення встановлення внутрішнього миру. Історик не піддався примітивній пропаганді “збереження відновленої республіки” [Tacitus, Ann., 33]. На тлі численних зауважень та моральних сентенцій щодо внутрішнього життя Імперії слід зупинитися на тих рушійних силах, які керують зовнішньополітичним курсом.

Тацит прекрасно усвідомлює, що несе римське поневолення племенам Європи. Ще в “Агриколи” він говорить про особливу схильність до користолюбства, насильств і розбещеності римських завойовників. У крайніх проявах цих процесів він може навіть несподівано дати позитивну, або просто співчутливу оцінку діям таких лідерів як Калгак чи “визволитель Германії” Арміній. Проте Тацит залишається апологетом римської експансії. Він не може дати позитивну оцінку правителю, який “не мріє про розширення меж Імперії” [Tacitus, Ann., IV, 32; 88].

Коли Тацит висловлює симпатію противникам римлян, він робить це свідомо щодо племен Європи, верхівка яких романізується дуже охоче, долучаючись до цивілізаційних принципів римської державності.

Не випадково у творчості Тацита все починається з Агриколи, який демонструє шлях просування службовими сходами людини “третьої сили” – вихідця із середовища, що формується в I ст. н.е. із прошарку імперських службовців: прокураторів фіску, співробітників апарату принцепса, військових командирів [12, 38 –

53]. Можна порівняти Агріколу та Доміціана, Германіка та Тіберія й багатьох інших [26].

Як бачимо, Тацит формує уявлення про певні пріоритети в європейській зовнішній політиці. В "Агріколі" він наголошує на важливості завоювання Британії, в "Германії" зосереджує увагу на германському напрямі, а в "Історії" в 44 – 46 розділах третьої книги він говорить про наявність у добу Веспасіана вже трьох основних напрямків (британського, германського та дакійського). Для українського антикознавства положення, які висловлені в цій публікації, також мають важливе значення. Вони допоможуть відокремити зовнішню політику Риму щодо Північного Причорномор'я від суто східного напрямку.

Отже, основним джерелом до вивчення зовнішньої політики Стародавнього Риму у I ст. н.е. є твори Тацита. Вони дозволяють визначити основні принципи та пріоритетні напрями зовнішньої політики перших римських імператорів. Розуміючи усі негативи, які несе підкореним народам римське завоювання, Тацит залишається апологетом римської експансії.

Перспективним напрямом подальшого дослідження даної теми є порівняння оцінки зовнішньої політики Римської імперії I ст. н.е. Тацитом та Діоном Кассієм.

Tacitus, Publius Cornelius. De vita et more Cn. Julii Agricolae// Tacitus, Publius Cornelius. Opera minora. Recogn. brevique adnotatione instruxerunt M. Witterbotton et R. M. Ogilvie. Oxonii: Oxford press, 1975. – 36 p.

Tacite. Annales. Texte par Henri Goelzer. – Т. 3. – Paris, 1925. – LVII + 568 p.

Tacite. Histoires. Texte par Henri Goelzer. –Т. I – II. – Paris, 1924. – 212; 330p.

1. Бандровський О.Г. Зовнішня політика Римської імперії в добу правління імператора Траяна (за даними Діона Кассія) // Карпати в давнину. Матеріали міжнародного симпозиуму. Carpatica-Карпатика. – Вип.15. – Ужгород: Вид-во УжНУ, 2002. – С. 197 – 216.

2. Бандровський О., Петrenchко О. Зовнішня політика Августа та Тіберія у сучасній англо-американській історіографії // Вісник Львівського ун-ту. – Серія історична. – Вип.31. – Львів, 1996. – С. 3 – 9.

3. Бокшанин А. Г. Социальный кризис Римской империи в I в. н. э. – М.: Изд-во МГУ, 1954. – 239 с.
4. Вержбицкий К.В. Образ Тиберия в “Анналах” Тацита и проблема его достоверности // Университетский историк. – Вып. 1. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 27–42.
5. Гаспаров М. Л. Новая зарубежная литература о Таците и Светонии // ВДИ. – 1964. – №1. – С. 176–191.
6. Гревс И.М. Тацит. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 249 с.
7. Драгоманов М. П. Император Тиберий // Университетские известия. – № 1–2. – Киев, 1864. – 207 с.
8. Елагина А. А. Тацит и его историческая концепция. – Автореф. дисс... кан-та ист. наук. – Казань, 1984. – 25 с.
9. Историография античной истории / Под ред В.И.Кузищина. – М.: Высшая школа, 1982. – 416 с.
10. Кнабе Г. С. Корнелий Тацит и проблемы истории Древнего Рима эпохи ранней Империи. – Автореф. дисс... д-ра ист. наук. – М., 1983. – 36 с.
11. Кнабе Г. С. К биографии Тацита // ВДИ. – 1978. – № 2. – С. 111–130.
12. Кнабе Г.С. Корнелий Тацит: время, жизнь, книги. – М.: Наука, 1981. – 206 с.
13. Кнабе Г. С. Римская биография и “Жизнеописание Агриколы” Тацита // ВДИ. – 1980. – №4. – С. 53-73.
14. Колінгвуд Р.Д. Ідея історії. – К.: Основи, 1996. – 616 с.
15. Немировский А.И. Рождение Клио: у истоков политической мысли. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1986. – 350 с.
16. Петrenchко О. Оцінка Тiберія у творчості Михайла Драгоманова // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. II. – Дрогобич, 1997. – С. 103–107.
17. Петrenchко О.М. Зовнішня політика Римської імперії в I ст. н.е. Львів: Львівський державний університет ім. І.Франка; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1998. – 103 с.
18. Ставнюк В.В. Доля античної спадщини в Україні: Античні студії і формування історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С. 46–54.
19. Соболевский С. И., Грабарь-Пассек Н. Е. Веллей Патеркул // История римской литературы. Т. II. – М.: Наука, 1962. – С. 35–41.
20. Тронский И.М. Корнелий Тацит / Тацит Корнелий. История. – Харьков: Фолио, 2001. – С. 3–46.
21. Benario H. W. Recent work on Tacitus (1974–1983) // Classical World. Vol. LXXX. – Oxford, 1986. – P. 78–152.
22. Boissier G. Tacite. – Paris: Librairie hachette et C, 1903. – IV+343 p.

23. Grant M. Greek and Roman historians: information and misinformation. – London; New York: Routledge, 1995. – 160 p.
24. Mommsen T. Cornelius Tacitus und Cluvius Rufus // Hermes. – Bd. IV. – Berlin, 1870. – S. 295-325.
25. Seager R. Tiberius. – London: Methuen, 1972. – 300 p.
26. Shotter D. S. A. Tacitus, Tiberius and Germanicus // Historia. – Bd. XVII. – 1968. – S. 194–214.
27. Syme R. The Roman Revolution. – Oxford: Clarendon press, 1939. – 568p.
28. Syme R. Tacitus. Oxford: Clarendon press, 1958. Vol. I–II. 856 p.
29. Syme R. The political opinion of Tacitus // The studies in Tacitus. – Oxford: Clarendon press, 1970. – P. 121–140.

Александр Бандровский. Внешняя политика Римской империи в I в н.э. (по произведениям Тацита). В статье осуществлен анализ источников и историографии, который позволяет определить, что в античных источниках I в. н.э., в частности, в произведениях Тацита, изложена характеристика комплекса политических действий, которая на основании системного подхода позволяет определить основные принципы, приоритетные направления внешней политики первых императоров и способы их реализации.

Ключевые слова: Римская империя, внешняя политика, античные источники, Тацит.

Oleksandr Bandrovskiy. Foreign policy of the Roman Empire in I st century A.D. (according to the works of Tacitus). The article aims to overcome a purely descriptive approach in the analysis of foreign policy of Principate. The analysis of original sources' base and historiography allows to determine, that in the ancient sources of the 1st century A. D., Tacitus's works in particular, the description of political actions in complex, which on the basis of system approach can allow to determine the basic principles, priority directions of foreign policy of the first emperors, and methods of their realization, is contained.

Key words: Roman Empire, foreign policy, ancient sources, Tacitus.